

ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНІ ПРАВИЛА ФОРМУЛЮВАННЯ ПРИМІТОК У ЗАКОНАХ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Постановка проблеми. Процеси здійснення реформ в Україні неможливі без оновлення системи законодавства, що зумовлює необхідність вирішення низки проблем, пов'язаних із якістю законів з техніко-юридичного, формально-юридичного, процедурного, лінгвістичного, логічного та змістового аспектів. Однією з найважливіших умов удосконалення якості законів є результативне застосування для їх розробки законодавчої техніки як системи засобів і правил створення законів. Дієве застосування законодавчої техніки для формулювання приміток у законах є основою для підвищення якості та ефективності реалізації законів України. Великою мірою досягнення цієї мети залежить від стану наукової розробки техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах. У зв'язку з цим актуальним є вирішення низки теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із необхідністю належного формулювання приміток у законах у контексті ефективного застосування правил і засобів законодавчої техніки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Примітки як одне з питань законодавчої техніки ще у 20-х роках ХХ ст. дослідив І. Перетерський. У сучасний період проблеми наукового розуміння та практики реалізації техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах у теорії права здебільшого досліджуються епізодично, фрагментарно чи опосередковано у зв'язку із розкриттям змістовно зв'язаних із ними правових явищ. Відповідні проблеми досліджуються в контексті побудови структури закону як засобу юридичної, нормотворчої та законодавчої техніки (І. Биля, В. Бойко, Ж. Дзейко, І. Онищук, І. Шутак та ін.). На рівні галузевих юридичних наук досліджено низку особливостей практики створення, тлумачення та застосування приміток у певних сферах правового регулювання. Так, представники науки кримінального права дослідили правову природу і роль приміток до статей Кримінального кодексу України у науковому та прикладному аспектах (Н. Антонюк, З. Загинеї, М. Сивак, М. Хавронюк та ін.). Проте недостатнє теоретико-правове підґрунтя розробки техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах, результати якої мали б узагальнювальний характер, неоднозначність розуміння та застосування зазначених правил спричиняє проблеми у створенні, тлумаченні та реалізації законів в Україні. У зв'язку із цим теоретико-правові аспекти техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах потребують подальшого системного опрацювання.

Мета статті. Метою цієї статті є теоретико-правовий аналіз основних техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах у контексті застосування правил і засобів законодавчої техніки.

Методологія дослідження. Методологічною основою цього дослідження є система філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. За основу автором взято діалектичний метод пізнання, використання якого сприяло виявленню, розкриттю та обґрунтуванню техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах з точки зору їх функціонування та зв'язків з іншими складовими елементами тексту закону, системи законодавства та правової системи. Автором застосовано й інші методи пізнання: формально-логічний, системно-структурний, системно-функціональний, наукового моделювання, герменевтичний, аксіологічний, спеціально-юридичний та ін.

Основні результати дослідження. У сучасній вітчизняній теоретико-правовій і галузевій юридичній науці сформувалися різноманітні підходи до розуміння примітки та проблем її формулювання у законах і практичної реалізації [1, с. 63–73; 2, с. 52; 3, 37–40; 4, с. 409–414; 5, с. 302–307; 6, с. 139–140]. Найпоширенішим є підхід, відповідно до якого примітки, за винятком певних нюансів, трактуються як державно-владні приписи, основною функцією яких є конкретизація норм права та вони мають супровідний характер щодо норм права. Так, І. Шутак і І. Онищук слушно пишуть, що «примітка – частина нормативно-правового акта, яка являє собою державно-владний припис, призначений для спеціального текстового або символічного підкреслення, має супровідний характер» [6, с. 139].

Виходячи із трактування примітки у юридичній літературі та на основі аналізу практики використання приміток, виокремимо найхарактерніші ознаки приміток у законі. На нашу думку, примітка в законі характеризується такими основними ознаками: 1) є складовим елементом правової системи суспільства; 2) виконує своєрідні функції у правовій системі суспільства, основною серед яких є конкретизація норм права, які закріплюються у законах; 3) узагальнює соціальні явища, які перебувають у сфері правового регулювання та які спрямовані на реалізацію цілей і завдань права; 4) є засобом і результатом застосування законодавчої техніки; її поняття включає одночасно фрагменти ідеального – інструменти (засоби установлення) та фрагменти реального – техніку (засоби-діяння); 5) є нетиповим державно-владним правовим приписом, що зумовлено її правовою природою, змістом, призначенням, функціями та формою; 6) має «супровідний», «допоміжний» характер щодо норми права; 7) виступає формою конкретизації, деталізації, роз'яснення змісту термінів, характеристики кількісних та якісних властивостей певного явища тощо; 8) примітка не повинна змінювати (розширювати чи звужувати) зміст та обсяг норми права; 9) є частиною закону (втім, не обов'язковою); 10) застосовується переважно для конструювання статей закону (частин статей, абзаців, пунктів, підпунктів пунктів частин статей); 11) позначається, як правило, за допомогою власне терміна «примітка» та цифр. Отже, примітка у законі – це елемент правової системи суспільства, засіб і результат застосування законодавчої техніки, що являє собою державно-владний нетиповий правовий припис, сформульований у законі, має «супровідний» характер щодо норми права, виступає формою конкретизації правової норми та має особливі позначки за допомогою терміна «примітка» та цифр.

У Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 [7] врегульовано деякі питання формулювання приміток у нормативно-правових актах. Так, відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 32 цього Закону до структури первинного закону примітки можуть включатися до частин статей, до абзаців, пунктів, підпунктів пунктів частин статей закону у виняткових випадках. Крім того, у ч. 4 ст. 33 цього Закону передбачено, що «примітки до статей (пунктів) позначаються словом “Примітка”. Якщо приміток декілька, вони нумеруються арабськими цифрами наростаючим підсумком» [7]. На нашу думку, норми права, сформульовані у цьому Законі слід конкретизувати та доповнити стосовно правил формулювання приміток. Схвальним є врегулювання у методичних рекомендаціях окремих правил і засобів законодавчої техніки для створення приміток у законах [8, с. 222].

Щодо питання доцільності застосування приміток, то в сучасній юридичній літературі запропоновано різні варіанти застосування приміток у статтях законів: від категоричного заперечення до доволі широкого спектра їхнього використання у законах. Так, М. Сивак, досліджуючи примітки як структурну частину статей Особливої частини Кримінального кодексу України, зазначає про те, що «примітки статей Особливої частини КК України є традиційним, типовим і звичним засобом-інструментом законодавчої техніки цього нормативного акта, в якому текстуально розміщується частина гіпотези або диспозиції кримінально-правової норми» [4, с. 412–413]. І. Шутак і І. Онищук перераховують широке коло питань, які можуть відображатися у примітці [6, с. 139–140].

Цікавим є вітчизняний історичний досвід застосування приміток у законах. Так, у Кримінальному кодексі Української Соціалістичної Радянської Республіки, який затверджений Центральним Виконавчим Комітетом УСРР 08.06.1927 і набув чинності з 01.07.1927 [9], використано занадто багато приміток до статей цього Кодексу. Слід зазначити, що термін «стаття» при позначенні структурних елементів цього Кодексу не застосовується (за винятком «Додатку до ст. 38 Кримінального кодексу»), проте він вживається при конструюванні відсилок до тих чи тих статей Кримінального кодексу 1927 року (напр., у [ст.] 54-7, 54-8, 54-9 КК 1927 року та ін. [10, с. 155]).

На нашу думку, доцільно враховувати переваги й недоліки в застосуванні приміток у законах. З одного боку, примітки сприяють конкретизації, деталізації, однозначному розумінню змісту норм права. З іншого боку, слід враховувати й ті факти, що використання приміток у законі, а особливо в разі зловживання ними, можуть ускладнювати його тлумачення та реалізацію, оскільки примітки можуть переобтяжувати структуру закону, ускладнювати посилання на відповідні статті закону. Крім того, зловживання примітками порушує логіку викладу нормативного тексту, а людська свідомість сприймає примітку як дещо другорядне, нерівноцінне порівняно з іншими елементами закону. Тому примітки доцільно використовувати лише за необхідності, у виняткових випадках. Проте, на нашу думку, навіть у виняткових випадках доцільно уникати застосування приміток у законах, тим більше зловживати ними: не конструювати занадто великі за обсягом примітки, не включати до статті закону кілька приміток, не використовувати примітки до декількох статей закону тощо. Не слід формулювати й підрядкові примітки. Оптимальним варіантом щодо закріплення відповідних положень закону є створення самостійних статей чи їх розміщення безпосередньо у тексті тієї структурної одиниці, якої вони стосуються.

Видається, можливість застосування приміток зумовлюється їх основною функцією, якою є конкретизація закріплених у законах норм права. Отже, використання приміток можливо: коли в законах використовуються багатозначні терміни й вимагається встановити, в якому саме значенні в цьому акті використовується термін; коли з урахуванням цілей закону відповідне поняття є специфічним; коли вимагається дати офіційне визначення оціночного поняття; коли потрібно роз'яснити строки, розміри та ін.

Словесні визначення нормативних понять можуть бути побудовані за моделлю класичного визначення, що вказує на родову ознаку й видову відмінність, а також по типу казуального переліку, що створює відносно повну й точну характеристику об'єкта, який визначається. Серед теоретичних проблем конструювання приміток при створенні і систематизації законів є ті, що стосуються приміток-переліків. Примітки можуть містити кількісні та якісні характеристики соціального явища, визначення поняття за допомогою переліку елементів, які входять до його обсягу. При конструюванні переліків у законах нормопроєктувальнику, в разі необхідності, доцільно вказувати про те, чи до обсягу поняття, що підлягає визначенню, включаються всі його складові елементи чи лише один чи декілька з перелічених. Також, якщо є потреба, слід вказувати про те, чи складові переліку є рівноцінними, чи розташовані за пріоритетом. У зв'язку із розглядом цього питання можна також зазначити, що особливістю приміток, у тому числі й тих, у яких містяться переліки, є те, що в них повинні закріплюватися саме нетипові правові приписи, однак не самостійні класичні моделі норм права, тобто в них повинні формулюватися положення, які сприяють ефективній реалізації закріплених у законах класичних норм права.

В юридичній науці та практиці склалися суперечливі підходи щодо питання про те, чи може примітка змінювати зміст норми права, сформульованої у статті. У контексті цього питання цікавим є вітчизняний історичний досвід. Наприклад, у Кримінальному кодексі УСРР 1927 року [9] не лише використано занадто багато приміток до статей Кодексу, а й часто це зроблено недоцільно (так, примітка до ст. 11 Кримінального кодексу 1927 року стосується застосування до неповнолітніх заходів кримінального покарання і ін.) [10, с. 155]. Тобто це приклад того, що примітка до статті змінює її зміст.

У сучасній юридичній літературі вищезазначене питання вирішується неоднозначно. Так, є думка, що у примітці правотворчий орган може змінити обсяг дії правової норми. Однак є й протилежна точка зору, відповідно до якої примітка не може змінювати зміст норми права. У зв'язку із цим слушною є точка зору З. Тростюк про те, що «потрібно так формулювати структурні частини статей, щоб не виникало необхідності розширювати чи то, навпаки, звужувати обсяг кримінально-правового припису у примітках» [5, с. 304]. Н. Антонюк слушно ставить питання про те, наскільки «деталізація змісту ознак складу кримінального правопорушення може виходити за межі диспозиції КК» [1, с. 63]. Варто підтримати обґрунтовану думку цієї науковиці щодо загрози «визнання нормативної ролі примітки нарівні з диспозицією» [1, с. 68].

У законодавстві України можна зустріти приклади, коли у формі приміток викладаються звичайні самостійні нормативно-правові положення. Проте, на нашу думку, недоцільно формулювати самостійну класичну норму права у примітці. Адже положення, закріплене у примітці, включа-

ється до змісту відповідної норми права. Крім того, оскільки основною функцією примітки є конкретизація норм права, які закріплюються у законах, та вона має «супровідний», «допоміжний» характер щодо норми права, то зміст примітки не повинен виходити за межі відповідної норми права. Саме тому неприйнятним видається й використання приміток-винятків. Оскільки відхилення від загального правила, сформульоване у примітці, фактично є самостійною нормою права, а тим більше, є винятком з цього правила. Думаю, що більшість приміток, які сформульовані у законах, доцільніше сформулювати як самостійні статті чи ж безпосередньо включити до тексту статті, якої стосується примітка.

Щодо питання позначення приміток у статтях закону, то представниця науки кримінального права З. Загинею на основі аналізу приміток до статей як частини тексту Кримінального кодексу України висловлює слушну думку про те, що «якщо примітка складається з декількох частин, то законодавець повинен використовувати такий прийом її побудови:

«Примітка 1. ...

Примітка 2. ... » [3, с. 39]. Можна лише додати, що доцільно уникати включення до статті закону кількох приміток та загалом зловживати примітками.

Висновки. Ґрунтуючись на аналізі наявних наукових підходів до розуміння примітки у законі, її правової природи, функцій, змістового наповнення, форм виразу, можна зробити такі висновки щодо основних техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах.

Можливість і доцільність застосування приміток у законах зумовлюється їх основною функцією, якою є конкретизація закріплених у законах норм права. Використання приміток можливо: коли в законах використовуються багатозначні терміни і вимагається встановити, в якому саме значенні в цьому акті використовується термін; коли з урахуванням цілей закону відповідне поняття є специфічним; коли вимагається дати офіційне визначення оціночного поняття; коли потрібно роз'яснити строки, розміри тощо.

Примітки доцільно використовувати лише у виняткових випадках, не зловживати ними: не допускати конструювання занадто великих за обсягом приміток, включення до статті закону кількох приміток, використання приміток до декількох статей закону та ін. Неприпустимими є застосування підрядкових приміток і приміток-винятків. Оптимальним варіантом щодо закріплення відповідних положень закону є створення самостійних статей чи їх розміщення безпосередньо у тексті тієї структурної одиниці, якої вони стосуються.

При конструюванні приміток-переліків у законах, у разі необхідності, доцільно вказувати про те, чи до обсягу поняття, що підлягає визначенню, включаються всі його складові елементи чи лише один чи декілька з перелічених. Якщо є потреба, то слід вказувати те, чи складові переліку є рівноцінними, чи розташовані за пріоритетом.

Оскільки основною функцією примітки є конкретизація норм права, які закріплюються у законах, та вона має «супровідний», «допоміжний» характер щодо норми права, то зміст примітки не повинен виходити за межі відповідної норми права. У примітках повинні закріплюватися саме нетипові правові приписи, однак не самостійні класичні моделі норм права, тобто в них повинні формулюватися положення, які сприяють більш ефективній реалізації закріплених у законах класичних норм права.

У сфері застосування правил і засобів законодавчої техніки, у тому числі й тих, які стосуються формулювання приміток у законах, потрібен загальносистемний підхід на доктринальному, нормативному та практичному рівнях. Подальші дослідження у сфері цієї проблематики полягають у вивченні низки практичних питань застосування техніко-юридичних правил і засобів формулювання законів.

Список використаних джерел

1. Антонюк Н. О. Роль приміток до статей Кримінального кодексу України для диференціації кримінальної відповідальності. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 1 (30). С. 63–73. DOI 10.37566/2707-6849-2020-1(30)-5
2. Дзейко Ж. О. Правила побудови переліків при створенні та систематизації законів. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 11. С. 51–54.

3. Загиней З. А. Примітки до статей як частина тексту Кримінального кодексу України (2014 р.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Вип. 27. Том 3. С. 37–40.
4. Сивак М. М. Чи потрібні примітки як структурна частина статей Особливої частини КК України: до постановки проблеми. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 409–414. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64543/65-Syvak.pdf?sequence=1>
5. Тростюк З. А. Юридична природа та перспективи використання приміток у Кримінальному кодексі України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 302–307.
6. Шутак І. Д., Оніщук І. І. Юридична техніка: навч. пос. для вищих навч. закладів. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
7. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р., № 3354-IX. *Голос України*. 19.09.2023. № 32.
8. Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки. Схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України від 21.11.2000 р. № 41. *Нормотворча діяльність*: збірник нормативно-правових актів та метод. рекомендацій. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 219–230.
9. Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом УСРР 08.06.1927 р. З.У. УСРР. 1927 р. № 26–27. Ст. 131.
10. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. 360 с.

References

1. Antoniuk N. O. Rol prymitok do statei Kryminalnoho kodeksu Ukrainy dlia dyferentsiatsii kryminalnoi vidpovidalnosti. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy*. 2020. № 1 (30). S. 63–73. DOI 10.37566/2707-6849-2020-1(30)-5
2. Dzeiko Zh. O. Pravyla pobudovy perelikiv pry stvorenni ta systematyzatsii zakoniv. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2006. № 11. S. 51–54.
3. Zahynei Z. A. Prymitky do statei yak chastyna tekstu Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (2014 r.). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii «Pravo». 2014. Vyp. 27. Tom 3. S. 37–40.
4. Syvak M. M. Chy potribni prymitky yak strukturna chastyna statei Osoblyvoi chastyny KK Ukrainy: do postanovky problemy. *Derzhava i pravo*. 2012. Vyp. 55. S. 409–414. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64543/65-Syvak.pdf?sequence=1>
5. Trostiuk Z. A. Yurydychna pryroda ta perspektyvy vykorystannia prymitok u Kryminalnomu kodeksi Ukrainy. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2009. № 4. S. 302–307.
6. Shutak I. D., Onishchuk I. I. Yurydychna tekhnika: navch. pos. dlia vyshchykh navch. zakladiv. Ivano-Frankivsk, 2013. 496 s.
7. Pro pravotvorchu diialnist. Zakon Ukrainy vid 24.08.2023 r., № 3354-IX. *Holos Ukrainy*. 19.09.2023. № 32.
8. Metodychni rekomendatsii shchodo rozroblennia proektiv zakoniv ta dotrymannia vymoh normoproektnoi tekhniki. Shkvaleno postanovoiu kolehii Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 21.11.2000 r. № 41. *Normotvorcha diialnist*: Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv ta metod. rekomendatsii. Kyiv: Vyd. Dim «In Yure», 2001. S. 219–230.
9. Kryminalnyi kodeks Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radianskoi Respubliki. Zatverdzhenyi Tsentralnym Vykonavchym Komitetom USSR 08.06.1927 r. Z.U. USSR. 1927 r. № 26–27. St. 131.
10. Dzeiko Zh. O. Zakonodavcha tekhnika v Ukraini: istoryko-teoretychne doslidzhennia: Monohrafiia. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 2007. 360 s.

Дзейко Ж. О. Техніко-юридичні правила формулювання приміток у законах: теоретико-правові аспекти

Стаття присвячена дослідженню проблематики формулювання приміток у законах у контексті застосування законодавчої техніки. Автором запропоновано низку техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах. Досліджуються питання поняття, ознак, доцільності застосування приміток у законах, їх змістового наповнення, форм виразу, текстуального закріплення, особливості формулювання приміток-переліків та ін. Стверджується, що примітки доцільно використовувати лише у виняткових випадках. Оптимальним варіантом щодо закріплення відповідних положень закону є створення самостійних статей чи їх розміщення безпосередньо у тексті тієї структурної одиниці, якої вони стосуються.

Відзначено, що зміст положень, сформульованих у примітці, не повинен виходити за межі відповідної норми права. У примітках повинні закріплюватися нетипові правові приписи, які входять до змісту норми

права, однак не самостійні класичні моделі норм права. Загалом, у сфері застосування техніко-юридичних правил формулювання приміток у законах потрібен загальносистемний підхід.

Ключові слова: закон, законодавча техніка, засоби і правила законодавчої техніки, норми права, структура закону, стаття закону, примітка.

Dzeiko Zh. O. Technical and legal rules of formulating footnotes in laws: theoretical and legal aspects

The purpose of this article is a theoretical and legal study of the problems of formulating notes in laws in the context of the application of legislative techniques.

Results of the study: the author proposed the basic technical and legal rules for formulating notes in laws. The expediency of using notes in laws is determined by their main function: notes are aimed mainly at specifying the rules of law enshrined in laws. The note in the law is «accompanying» in relation to the rule of law and therefore the content of the note should not go beyond the relevant rule of law. The notes should contain atypical legal provisions that are part of the rule of law, but not independent classical models of the rules of law. The use of notes is necessary when: the laws use ambiguous terms and are required to establish in what sense the term is used in this act; taking into account the purposes of the law being designed, the corresponding concept is specific; it is required to give an official definition of the evaluation concept; it is necessary to clarify various terms, sizes, etc. Notes in the laws should be used only when necessary, however, if possible, it is advisable to avoid their application, not to abuse them. It is advisable not to create too large in volume notes, not to include a few notes in the article of the law, not to use a note to many articles of the law. The use of line notes is not valid. The best option for fixing the relevant provisions of the law is the creation of independent articles or their placement directly in the text of the structural unit to which they relate. When constructing notes-lists in laws, if necessary, it is advisable to indicate whether all its constituent elements or only one or several of the listed are included in the scope of the concept to be defined. If there is a need, it should be indicated whether the components of the list are equivalent or located by priority. The use of exception notes is unacceptable, since the deviation from the general rule formulated in the note actually becomes an independent rule of law, and even more so, is an exception to this rule. The author made a general conclusion that in the field of application of technical and legal rules, the formulation of notes in laws requires a system-wide approach.

Key words: law, legislative technique, means and rules of legislative technique, rules of law, law structure, article of law, footnote.

DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-170-175